

שלהלכה נוקטים 'בתר מעיקרא' אזלינן, והמלוה סאתים בשלש, אע"פ שבשעת פרעון הוולו החטים והשלש שוות כערך השתים שלוה — הרי זו רבית קצוצה, ואין משלם לו אלא שתים. ומאידך ב'סאה בסאה' — אע"פ שהוקרו החטים, פורע לו סאה מן התורה, לפי שהולכים אחר ההלואה, ואינו אסור אלא מדרבנן (ערמב"ן; ריטב"א; פסקי הרי"ד; ר"ן; מאירי; נמו"י, ועוד. שו"ע י"ד רסא, כא). ויש אומרים שנשאר הדבר בספק (עפ"י הגהות אשר"י ומרדכי. והאריכו בדבריהם האחרונים).
ע"ע באריכות [ונבאור הסוגיא בכללה]: שו"ת אגרות משה יו"ד ח"א עו עז; אבני נור יו"ד קמה; אבי עזרי (קמא) מלוה ולוה י, ד; שבט הלוי ח"ב סו; ח"ו קלט.
בדין פירות ערך המטבע בזמננו — ע' במובא לעיל מד.

'אי אתה מוצא לא נשך בלא תרבית ולא תרבית בלא נשך...' — הריטב"א להלן (סג): כתב שכל שהמלוה מרויח בסבתו של לוה, אעפ"י שאינו מחסרו כלום — רבית קצוצה היא. וכגון האומר לחברו הריני מלוה לך מנה ודבר עלי לשלשון, והמלוה משתכר בדיבור זה — אסור. [ואין כן דעת הרמב"ן והרא"ש (שם), שלדבריהם האומר לחברו הלויני ודור בחצרי, אם החצר אינה עומדת להשכרה, אין זו רבית קצוצה, לפי שאין תרבית בלא נשך].
ואם תאמר, לדבריו הלא משכחת לה תרבית בלא נשך (וע' לחם משנה מלוה ו, א; פלפולא חריפתא על הרא"ש סי' יז, אות ש. וראה עוד באריכות בבאור הגרי"פ פערלא לסהמ"צ לרס"ג ל"ת קכג-קכד) — נראה שלדעתו אף זה בכלל 'נשך' הוא, שאעפ"י שאין נחסר ממונו של לוה ממה שהיה לו, אך כיון שללא ההלואה היה יכול ליטול ממנו שכר על פעולתו ועתה אינו נוטל — הרי נתן לו משלו דבר ששוה ערך. [ואפשר שכן הדין לדבריו בחצר דלא קיימא לאגרא, שכיון שאילו רצה היה נוטל שכר, נחשב כנותן משלו וכאילו ננשך (וע' במאירי סד):]. וצ"ע אם שייך לומר כן לענין דמי ספסירא דעלה קאי הריטב"א, שלכאורה אין זה ממון המוכר כלל. אך שם מדובר באבק רבית, ובוה י"ל ששייך אבק תרבית ללא נשך, והלא אפילו רבית דברים אסור, הגם שאין ללוה שום חסרון. משא"כ ברבית דאוריתא].
ואם תאמר הלא משכחת לה כשקוצץ ליתן לו דבר ששוה פרוטה למלוה ואינו שוה ללוה. וי"ל שאם בשוק אינו שוה פרוטה, לא נחשב שנתרבה ממונו, אעפ"י שלדידו שוה. או אפשר להפך; אם לגביו הוי שוה פרוטה, אף לגביו הלווה יש חסרון, שהרי יכול היה למכרו לו.
וא"ת עדיין קשה כשפוסק ליתן לו דבר האסור בהנאה, והמלוה חולה ומותר לו, הלא הלווה לא נחסר כלום והמלוה הרויח. וצ"ל שבאופן זה פשוט לגמרא שאינו עובר מהתורה, כי אין זו נחשבת נתינה מהלווה למלוה, שאיסורי הנאה מופקעים מרשותו. וצ"ע.

'תנו רבנן את כסף...' — בבאור אופני הילפותות, ע' בראשונים כאן בפירוט ובשו"ת הרדב"ו ח"ב תשצז.

דף טא

'והא תנא 'נאמר' 'נאמר' קאמר? הכי קאמר...' — משמע מכאן שאמורא אינו חולק על תנא אף לא במשמעות דורשין גרידא, ללא נפקותא לדינא. ולא כן כתב הרש"ש (בשבת ע:). ושמו עדיפא מיניה מתרין, שנוח יותר לישב דברי רבינא עם התנא, ובפרט שלא היה רבינא מאמוראים ראשונים. ע' בענין זה במובא ביוסף דנת קדושין ט: וברכות כג. [שבתי וראיתי שהרש"ש עצמו העיר מכאן. ותירץ כיון שהתנא למד מגזרה שוה אשר אין אדם דנה מעצמו אלא בקבלה מסיני, הרי על כרחך מפשטיה דקרא אין שומעים זאת. אך לפי"ז היה די לתרין שהג"ש נמסרה לכל דבר אשר ישך ותו לא].

למה לי דכתב רחמנא לאו ברבית לאו בגזל לאו באונאה? צריכי... לא לכתוב רחמנא לאו ברבית ותיתי מהנך, מה להנך שכן שלא מדעת תאמר ברבית דמדעתיה' — בתורא"ש פי' שפשוט היה שלא ניתן ללמוד איסור רבית מאונאה וגזל שהרי נותנה מדעתו, אלא אגב האחרים נקט רבית. ויש שפרשו (חדושי חת"ס ועוד. ועריטב"א), האיסור שעל הלווה ודאי נצרך ליכתב, והנידון בגמרא מוסב רק על הלאו שנאמר על המלוה; לאחר שכבר ידענו איסור בדבר, נמצא כשלוקחו עובר על גזל. ויש מפרשים: אף על פי שזה נותן לו מדעתו, החשיבה התורה זאת כמחילה באונס, שמחמת אונסו שהוצרך ללוות פוסק רבית (עריטב"א; אבני גזר קלב, ו. וע"ע לקוטי קול שמחה).

הגרנ"ט (קדושין, סי' צח) הוכיח מכאן שיש צד ברבית שהיא גולה ביד המלוה, ואינה רק בגדר מצוה המוטלת עליו להחזירה — שאם לא כן, אין כלל 'סלקא דעתין' לשייך רבית לגזל ואונאה. וע"ש ששני אופני רבית יש. וכן הוכיח בחדושי ר' אריה לייב (ח"א צ. וע' להלן סד:). וע"ע בספר שערי ישר (סוף שער ה); בית יעקב — בהר כח.

וכבר קדם להוכיח כן בעל התומים (קיצור 'תקפו כהן' קכו) והביא להוכיח מכאן שבספק רבית ייפטר המלוה מהשבה, כמו בספק גזל ולא כספק איסור [וכן דעת הש"ך סו"ס קעז].

ובספר ברכת שמואל (מה) מובא בשם הגר"ח שגם אם ננקוט שאיסור לקיחת הרבית יש בו תורת גזל, אפשר שבדיעבד זכה במה שנטל, וחייב ההשבה אינו דומה להשבת גזלה אלא בתורת מצוה בעלמא. ולפי"ז אין להוכיח מסוגיתנו לענין ספק בהשבת הרבית (מובא באוצר מפרשי התלמוד).

ובמחנה אפרים (רבית, ג) כתב שלדעת רבא (ברייתא תמורה) ש'כל מלתא דאמר רחמנא לא תעביד אי עביד לא מהני', המלוה לא קנה את הרבית וגזל הוא בידו. ואולם רוב האחרונים חולקים על כך (שער המלך ה; א; נתיבות המשפט רח וחזק דעת קסא; שער המשפט וישועות ישראל — ט; שערי דעה; ובחדושי ר' אריה לייב מאלין (ח"א צ) נקט כשיטת המחנ"א, ע"ש בהסבר הדברים) שהרי למדנו מן הכתוב שאין היתומים צריכים להשיב רבית אביהם, ורק הלוקח מוזהר מוחי אחיך עמך — מזה מבואר שכאן אין אומרים 'אי עביד לא מהני'.

המחנ"א הוכיח כשיטתו מדברי השטמ"ק כאן שיורשים שאני, דמשמע שהוא עצמו לא קנה. אכן מהרשב"א ושאר ראשונים שלמדו מדין היורשים שאין שעבוד נכסים על החזרת רבית, מוכח שלמדו שהדין לפטור היורשים מלמד על גדר חיוב החזרת רבית, שאינו אלא מצוה בעלמא ולא חיוב ממוני. (מאת הגר"מ פטרבור שליט"א. ברכה ותורה שלוחות לו על מראי המקומות וההארות שהמציא לידי, המשולבים בתוך הדברים).

[עוד על צד גולה בממון רבית — עתוס' להלן ע: שצדדו שבני נח מוזהרים על רבית כשם שמוזהרים על גזילה. ועוד אמרו בגמרא (ע). אודות יתומים הנוטלים רבית קצוצה [אעפ"י שאינם בני מצוות ולא מוזהרים בדבר. ערשב"א שם]: 'יתמי דאכלי דלאו דידהו לילולו בתר שבקיהו' — הרי משמע שלאחר שנתחדש בתורה פרשת רבית, יש באותו ממון צד גזל. וע"ע במש"כ שם].

זאי כתב רחמנא לאו באונאה, משום דלא ידע דמחיל (אבל הנך דידיעי וקמחלי אימא לא, קמ"ל' — כך גרס הרא"ש) — יש מדקדקים מכאן שאין מועילה מחילה של הלוה למלוה על הרבית שנטל, לומר לו אל תחזירנה לי — לא נפטר זה עד שיתחזרנה, שהרי כל רבית שבעולם מחילה היא אבל התורה לא מחלה ואסרה מחילה זו, לפיכך אין המחילה מועילה כלום.

ויש חולקים וסוברים שאין כוונת הגמרא לומר שאין מועילה מחילה ברבית כלל, אלא בסתם רבית אמרו שאעפ"י שידע ולוה על דעת כן, אין כאן מחילה. אבל אם מוחל בפירוש — מחול. וכן דעת הרמב"ם (מלוה ד, ג. וע"ש במגיד משנה).

ויש אומרים: רק לאחר שגבה את הרבית מועילה מחילה, ולא בשעת לקיחתה או מקודם לכן, שסתם רבית שנותנים הסוחרים והחקלאים שצריכים תדיר ללוות, נותנים אותה במתנה גמורה בלב שלם כדי שימצאו תמיד ללוות [והחשיבה תורה כמחילה באונס. משא"כ אם מחל לאחר שנתן, הלא מרצונו הגמור עשה כן]. ויש חולקים (ע' רא"ש ריטב"א מאירי ועוד).

בחדושי ר' שלמה היימן (ב"מ ז) יצא לחדש עפ"י דברי הרמב"ן (המובאים בריטב"א) שאפילו מחל מחמת סיבה אחרת, בתורת מתנה בעלמא ולא משום הלואתו — אין מועיל, מפני שאין הלואה בעל דין בדבר אלא מצוה היא המוטלת אקרקפתא דמלוה להחזיר הרבית. ואינו דומה לנותן לו מתנה בשעת ההלואה שלא מחמת אגר נטר שאין בזה איסור רבית.

'אלא לאו בגזל למה לזי? — לכובש שכר שכיר... לעבור עליו בשני לאוין... דבר הלמד מעניינו הוא ובעניינא דשכיר כתיב' — פירש הראב"ד (מובא ברשב"א): לא מכח היתור העמידו לא תגזל בכובש שכר שכיר, שהרי נצרך הוא לגופו, לעבור עליו בשם גזל — אלא משום שהוא כתוב בענין השכיר, למדו אזהרה נוספת לכובש שכר שכיר במדת 'דבר הלמד מענינו'. (וכן נקט הריטב"א, שכל-שכן גזלן דעלמא, שהוא בכלל 'לא תגזל'. וכ"כ המאירי. וכן נקט הגר"א בבאורו, שלא הוציאו כתוב זה מפשוטו. וכן אמרו לעיל כו: 'ראה סלע שנפלה... משום לא תגזל'. ואולם אין נראה כן מדברי הסמ"ג. וצ"ע).

(ע"ב) 'לא תגנבו... — על מנת למיקט...' — היה לו לומר שלא הוצרך אלא לעבור עליו בשם גנבה, אלא שמוצא צריכותא בגופו (ראב"ד).

'שלא יטמין משקלותיו במלח' — רש"י פירש אזהרה ללוקח שלא יכביד משקלותיו על ידי הטמנתם במלח. (אולי פירושו שעל ידי המלחתם הם סופחים נוזלים לתוך חלליהם וסדקיהם ובכך נעשים כבדים יותר במילוי החללים).

ורבנו תם חולק ומפרש שפשוט הכתוב מזהיר את המוכר, שלא יקל את המשקלות על ידי הטמנתם במלח, וכמו שאמרו בתוספתא שהמלח שואב את המדה.

'על מנת למיקט' — כתבו ראשונים בשם רבנו תם, מדובר כשבדעתו לעכב הגניבה בידו, אלא שאינו עושה כן לשם הנאה ורווח רק לצער את חברו — אבל אין לפרש שאינו רוצה לעכב כלל הגניבה, כי הלא 'מעשים בכל יום שעושים כך' (עריטב"א תור"פ ושטמ"ק).

אך מדברי הרמב"ם בספר המצוות יש להוכיח שמפרש שאינו רוצה לעכב כלל בידו. 'ואם כן, מה שכתב דמעשים בכל יום — ראוי לזוהר בזה' (קצות החושן שמה, א. וע' במובא לעיל מא). ולדעת הריטב"א (בב"ב ה.), אם אינו עושה כדי לצער את חברו אלא כדי להוציא דינו לאור — מותר. (וע' תענית כב. 'לצפרא כרכינהו ושקלינהו' — שמא משום שכוונתם היתה לנסותו ולא לצערו. ע"ש בספר מאור ישראל).

[הרמב"ם בחיבורו הוסיף טעם באיסור זה — 'שלא ירגיל עצמו בכך'. ודרכו של הרמב"ם לפרש טעמא דקרא (קו"א לשו"ע הגר"ז, גזילה ג. וכן כתב הרמב"ם בתשובה לחכמי לוניל (רנב) שכוונתו בחיבורו לקרב הדינים אל השכל). ויש מי שכתב שנראה מדברי הרמב"ם שבגניבה ע"מ למיקט אין בדבר איסור תורה (עפ"י לחם משנה ריש הל' גניבה. וע"ע: מנ"ח רכד, א; באור הגר"פ פערלא לרס"ג ח"ב ל"ת צא)].

'רבית קצוצה' — שקוצץ לו הרבית כשמלוהו. אבל דרך מקח וממכר, או אף בהלוואה וכגון שנותן לו משכון לאכול ממנו פירות ללא ניקוי — הרי זו רבית דרבנן. וכן רבית מוקדמת, כגון שפסק עמו ליתן קודם הלוואתו רבית לכשילוה ממנו, או רבית מאוחרת — שהבטיח לו לתת לו כך וכך אחרי שיפרענו חובו, או ששלח מנחה לאחר שפרעו עבור ההלוואה — כל אלו אינן כופים אותם הדיינים להחזיר (הגהות אשר"י — מאור זרוע).

קצץ לו רבית לאחר ההלוואה, שהרויח לו הזמן בכך וכך — יש אומרים שאין זו רבית קצוצה (ערמב"ם ו,ג בשם רבותיו. והיא דעת הרי"ף — ע' אבנ"ז י"ד קפז,ב). והרבה חולקים (ראב"ד; רמב"ן רשב"א ריטב"א ומאירי סד: ועתוס' קדושין ו: וכ"כ הטור (קסו) בדעת רש"י — להלן סד: ד"ה אבל הלוהו. אך בבהגר"א קסו סק"ז משמע שתלה זאת במחלוקת רש"י ותוס' בקדושין. ע"ע בהרחבה באבי עזרי [חמישאה] מלוה ו,ג).

'אמר רבי אלעזר: רבית קצוצה יוצאה בדיינים' — כתבו כמה ראשונים (רשב"א ר"ן נמו"י; שו"ע י"ד קסא,ה, ועוד). שאף על פי שבית דין מחייבים וכופים אותו להחזיר הרבית כשאר כפיה על המצוות — אינם יורדין לנכסיו ליתנם ללוה, לפי שאין כאן אלא כפיית מצוה ולא שעבוד על הנכסים. והלא אם מת אין הבנים חייבים להחזיר מן הדין, שלא כבגזולן שחייבים הבנים להחזיר כשהגזלה קיימת. [ואף על פי שמצאנו שבית דין יורדים לנכסים לפרוע חוב אפילו למ"ד שעבודא לאו דאורייתא, ש'עד שאתה כופהו בגופו כפהו בממונו' — יש לומר שכאן שונה, שהרי גם אם יגבו ב"ד ללוה, המצוה לא תתקיים כל שאין המלוה נותן מדעתו, כי אין הלוה זוכה בנכסים ללא רצונו של המלוה, הלכך צריך לכפותו שהוא יתן (שערי ישר ה,ב. וע' אבני נזר י"ד קסה. וכן דנו מדין כפיה על הצדקה. וע' קצוצה"ח לט,א; רצ סק"ג; משנה למלך מלוה ד,ג; מנחת חינוך נא,יה; שעורי ר' שמואל — קדושין טו.]. ויש סוברים שבית דין יורדים לנכסיו (החינוך — שמג. ויש שכתבו כן גם בדעת רש"י והרמב"ם. וי"א שכן היא דעת הרמב"ן בב"ב קעה).

יש אומרים שגם לפי השיטות שאין יורדים לנכסיו, נחשב הלוה 'בעל דין' בדבר, ויש לו זכות משפטית לתבוע את הרבית, הגם שחוב זה הינו בגדר מצוה המוטלת על המלוה. ובוה מובנים דברי הפוסקים שהמלוה חייב להשבע כשהלוה תובעו להחזיר רבית קצוצה והוא כופר. ולפי הנחה זו, יש לדון כאשר הלוה מת — האם יורשיו ירשו זכות תביעה זו, וחייב המלוה להחזיר להם את הרבית, אם לאו [עכ"פ בדיני אדם] — וכן צדדו האחרונים (ע' דגול מרבבה י"ד קסא. מובא בפ"ת שם סק"ו; שערי"ה,ב; מנחת שלמה ח"ב סה,טו. וכן דנו על לקיחת הרבית מיתומי הלוה — ע' שיטמ"ק; חדושי ר' שלמה היימן כתובות יג; מנחת שלמה ח"ב סה,י). וכן יש לדון לפי"ז על תפיסת הלוה את הרבית, האם תפיסתו מועילה. ואמנם בראשונים מבואר שברבית קצוצה מועילה תפיסה, אך שמא אין זה מועיל אלא מתורת כפיה, כדין 'עביד אניש דינא לנפשיה', ולא שיהא שלו. ואולם פשטות דבריהם מורה שמועיל לגמרי (עפ"י שיעורי ר' שמואל גטין יא: (אות רט) יד: (אות רפא). וע"ע חזו"א חו"מ י,ב).

[לכאורה נראה לפי הדעות שאין יורדים לנכסים, אם לקח חפץ ברבית — קנאו, אעפ"י שב"ד מוציאים אותו הימנו (כדלהלן סה.). שאם נאמר לא קנה, הרי שהרבית גזל גמור בידו ופשיטא שיורדים לנכסיו. (וע' גם במשנה למלך מלוה ה,א — הובא באבנ"מ כח סק"ב). ויש להעיר מלשון הראשונים להלן סה בשם רב האי גאון שפשטות מורה שהמקח בטל ולא קנה. וי"ל].

עוד נחלקו האחרונים ז"ל: לפי ההנחה שהמלוה חייב להחזיר את הרבית, ויוצאה ממנו בדיינים — האם יש לשמוע מהלכה זו שאין על הלוה חוב על נתינת הרבית, כי שמא אין שייך 'חוב' על דבר שהתורה אסרתו, ולא עוד אלא שחייבה את המלוה בחיוב משפטי להחזיר (כן דעת החזו"א ועוד).

או שמא קיים חוב על הלוח [ואם לאחר זמן בטל דין רבית, חייב בדין לשלם אותה], אלא שהמלוה מצווה לא ליקח ואם לקח — מצווה להחזיר. (כן דעת המש"מ ועוד. עריטב"א קדושין ו: ונחלקו בפירושו האחרונים — ע' מתנ"א מלו, ב; משנה למלך מלוה ולוה ה,א; אבני מילואים כח סקכ"ב; חזון איש יו"ד ע,א; אבני נור יו"ד קסו; קהלות יעקב קדושין ט,ה. שיעורי ר' שמואל — קדושין ו: ועוד רבים. ויש שהוכיחו מלהלן (סב.) שדנו משום 'שטר העומד ליגבות' [וע"ש ברש"י שיש שעבוד נכסים], ומשמע שיש חוב מהלוח למלוה על הרבית, שאם לא כן כיצד שייך לדון 'כגבוי' כשאין חוב — ע' אבני נור יו"ד קלח,ה; מנחת שלמה ח"ב סח,י). עוד נחלקו הפוסקים, האם חיוב המלוה להחזיר את הרבית חל רק כאשר הלוח תובעו — כן דייק הט"ז (ט) מרש"י כאן. ואולם הסמ"ע וקצות החשן (שם) נקטו שחייב גם אם לא תבעו הלוח. (וע"ש בנתי"מ שהשיב על ראיות הקצות. וע"ש במשובב נתיבות).

ענינים וטעמים

לא תעשק את רעך — 'היינו, כל דבר טוב שיוכל האדם להמציא לחברו ולא ימציא לו — נקרא עושק אותו. ואף תפילה שיכול האדם להתפלל אל ה' בעד חברו ולא מתפלל בעדו — נקרא עושק אותו, כמו שמצינו בשמואל שאמר גם אנכי חלילה לי מחטא לה' מחדול להתפלל בעדכם. ודרש הגמרא (ברכות יב:) על זה, כל שיכול להתפלל בעד חברו ואינו מתפלל — נקרא חוטא' (מי השלוח ח"א קדושים).

'מאי שנא הכא המעלה דכתב רחמנא? אמר לו: לכדתנא דבי רבי ישמעאל... אילמלא (לא) העליתי את ישראל ממצרים אלא בשביל דבר זה שאין מטמאין בשרצים, דיי' — ע' רש"י. הכוונה לומר שמתוך מעלתם הגדולה של ישראל, נאסרו באכילת שרצים. כי לאומות העולם אין השרצים מזיקים כלל, וכשם שמאכלים סרוחים מסוימים אינם מזיקים לבעלי חיים אלא לאדם, כך גם מאכלות אסורים הללו אינם מזיקים כלל אלא לישראל, שהם בני מעלה. ובזה יש לפרש דברי הרמ"ה (ב"ב פ"א קצט) במה שאמרו במעלות איוב שהיה גזול שדה מיתומים ומשביחה ומחזירה להם — דוקא לאומות העולם היא מעלה, אבל לישראל, אדרבה, הרי אמרו 'לא תגנבו' אפילו על מנת לשלם כפל. הרי שאותה פעולה עצמה שאצל אומות העולם היא נחשבת דבר נאה ומשובח, עד שביקש איוב שכר על כך 'ברכת אויב עלי תבוא' — ועשה כן כדי שהיתומים לא ירגישו שמקבלים ממנו מתנה, אלא את שלהם הם מקבלים, וזו מן המדרגות הגבוהות שבצדקה — הנה אצל ישראל, דבר מגונה הוא, כי לפי רוב מעלתם ונכבדותם, אף ריח של גזל מגונה אצלם (עפ"י שיחות מוסר לגר"ח שמואלביץ, טו תשל"ב).

— אחר החטא נתערב טוב ורע בכל. אך על ידי התורה והמצוות הבדיל לנו השי"ת בין טוב לרע. ואותם המינים שלא נתבררו — הינם אסורים לנו. וזה שאמרו המעלה אתכם מארץ מצרים — אמר הקב"ה: אילו לא העליתי אלא על מנת שאין מטמאין בשרצים, די וכו'. הענין הוא, דכתיב 'המעלה' — לשון הוה, כי הנה עיקר הגאולה הוא בנפש, שמתקשרת בגוף וצריכה גאולה שתוכל להיות נפרדת מהגשמיות. וביציאת מצרים ניתן כח זה לבני ישראל, שיוכלו להפרד מהגשמיות, וזו היא גאולת הנפש. ולכן נצטוונו לזכות בכל יום יציאת מצרים, ובכח זה יכולין להעלות הנפש.

ועל ידי המינים הטמאים, אין יכולים להפריד הנפש מהגוף, וזהו ונטמתם בם. ולהפך, ע"י הפרישה מהטומאות מעלים הנפש מהתדבקות הגוף, ואז נוכל לקבל רוח קדושה ממרום, בחינת 'המעלה אתכם מארץ מצרים' (עפ"י שפת אמת – שמיני. ועע"ש פר' ראה, שלכך נקראו 'מאכלות אסורות' – שאוסרות וכולאות את הנפש עם הגוף).
ע"ע: בני יששכר – אדר ב,ז; נועם אלימלך שמיני עה"פ זאת החיה.

'אע"ג דלא נפיש אגרייהו טפי מאיסי למכליניהו' – אולי יש לפרש, אף על פי שהשרצים מאוסים ואין היצר תקיף לאכלם, אעפ"כ כדאית מצוה זו להוציאם ממצרים. קל וחומר לרבית ומשקלות שהיצר תוקף בהם, וכן שאר מצוות ואיסורין שבתורה, כדאים הם כל אחד שבשבילו יצאנו ממצרים (שו"ת אגרות משה או"ח ח"א טו,ב).

דף טו

באורים והערות; ציונים וראשי פרקים לעיון

'שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים...' – טעמו של בן פטורא שמוטב ישתו שניהם – פרש החזון-איש: הואיל ויש הצלה זמנית לשניהם, והלא מפקחים את הגל בשבת משום חיי שעה (יומא פה.) – הלכך אין חיי עולם שלו דוחים חיי שעה של חברו.
[ואף על פי שמסכנים חיי שעה בשביל ספק הצלת חיי עולם (כבע"ז כז): – כאן שונה שהרי שניהם שוים בזכות חיי עולם, ובא זה לבכר עצמו על חברו משום שהמים שלו – אינו יכול לזכות בכך, כיון שיש צורך חיי-שעה לשניהם. ועוד, אינו בדין לדחות חיי שעה של זה בשביל חיי עולם של חברו].

ורבי עקיבא סבר, משום 'חייך קודמין' נפטר זה מהצלת חיי-שעה של חברו.
ונראה שאין חברו רשאי לגזול מימיו, שאף על פי שרשאי אדם להציל עצמו בממונו של חברו, כאן כבר הוכרע הדין ד'חייך קודמין', והגזול – גוזל נפש חברו.
ואם המים של אדם שלישי, ולפניו שני צמאים – נראה שלדעת בן פטורא יתן לשניהם אעפ"י שימותו שניהם, שהרי גם אם יתן לאחד הלא יתחייב לחלוק עם חברו. ולר' עקיבא – חייב ליתן לאחד מהם, איזה שירצה. ואם אחד מהם קודם בדיני הצלה [כמפורט במשנה (הוריות יג) סדר קדימויות ההצלה] – הקודם זוכה, [ודוקא לר' עקיבא] (עפ"י חזון איש – חו"מ לקוטים, כ. ע"ע בספר אילת השחר).
א. לסברת החזון-איש טעמו של בן פטורא משום הצלת חיי שעה, נדחית לכאורה ראת הגר"ח (בריש ספרו) מכאן, שברציחה אומרים בכל ענין יהרג ואל יעבור ואפילו ב'שב ואל תעשה', אם אך יש בו דין 'רוצח' – מדבעי קרא מיוחד בהצלה ד'וחי אחיך עמך'. ולהחזו"א כאן שונה שלולא קרא היה מחוייב בהצלת חיי שעה. ואכן כבר כתב החזו"א לדחות ראייתו (ב'גליונות' על חדושי הגר"ח), שהרי לא נחלקו בן פטורא ור' עקיבא על שנים שיש ביד אחד מהם תריס להגנה, שכולם מודים שהוא קודם, על מה נחלקו, על השארת המים לאחר זמן, כאשר יכול עתה להשקות בהם את חברו ולהצילו בהווה. כמו כן לסברא זו נדחית ראת האחיעזר (ח"ב טו,ה), ע"ש. וכן מה שכתב המנחת-חינוך (רצו, כג) לתלות נידון מי שבאים להשליכו על התינוק, האם חייב ליהרג ולא להימסר לכך, בדין בן פטורא ורבי עקיבא – ולפי הסברא האמורה אין הנידונים שייכים זה לזה. [והמנ"ח הולך לשיטתו שם במה שכתב שאם היה שם תינוק, אפילו לבן פטורא חייב בעל המים

ב. המלוה מאה פרוטות במאה ועשרים, ולבסוף הוזלו הפרוטות ביחס למטבע כסף בשישית, ונמצאו המאה-ועשרים שוים כמו שהיו המאה בתחילה. וכן לאיך גיסא; הלוח מאה במאה ונתיקרו הפרוטות — מה הדין?

א. 'נשך' ו'תרבית' של תורה — חד הם ואי אפשר לזה בלא זה, ולא חילקם הכתוב אלא לעבור עלי בשני לאוין (ושינה משום נוי הלשון. תוס'). הביטוי 'נשך' הוא על שם שנושך ומחסיר ממונו של הלוח. ו'תרבית' — על שם שנתרבה ממונו של המלוה.

הרמב"ן בפירושו לתורה פירש על פי פשט שה'נשך' היא הלואה ללא זמן פרעון מסוים אלא כגון בכל חדש שהממון אצלו צריך להוסיף לו כך וכך, הרי זה כנשיכת נחש המבצבצת ועולה לאחר זמן. ואילו הרבית היא הלואה לזמן מוגבל וסופי [שכך היא הרגילות בהלוואת אוכל, עד זמן הגרנות וכד'], מאה במאה ועשרים.

ישנה 'תרבית' האסורה מדרבנן שאינה בכלל 'נשך', שאין החסרון נראה לעין אלא ממון המלוה מתרבה מאליו, כגון פוסק על הפירות כפי השער וכדלהלן, שאין שם רבית קצוצה (עפ"י ריטב"א).

ב. אם הולכים בתר מעיקרא, הרי באופן הראשון יש בדבר איסור נשך ותרבית מדאורייתא ובאופן השני לא. ואם הולכים בתר בסוף — להפך, בראשון אין שם איסור דאורייתא ובשני יש.

כתב הרמב"ן שלהלכה בתר מעיקרא אוליגן. הלכך המלוה סאה בסאה והוקרו החטים — אינו אסור אלא מדרבנן. ויש אומרים שהדבר ספק. ויש דעה שאיסור רבית נקבע אחר האוכל ולא אחר המטבע. והרמב"ן והרשב"א דחו זאת.

דפים ס — טא

קמ. כמה לאוין עוברים בהלוואה ברבית, הלוח והמלוה?

הלווה ברבית, כסף או אוכל או כל חפץ אחר — עובר בשני לאוין. וכן המלוה עובר בשניהם. (את כסף לא תתן לו בנשך ובמרבית לא תתן אכלך. ונאמר לא תשיך לאחיך (אזהרה ללוח) נשך כסף נשך אכל נשך כל דבר אשר ישך...). [ועוד הכפיל הכתוב כמה וכמה אזהרות: לא תהיה לו כנשה; לא תשימון עליו נשך; אל תקח מאתו נשך ותרבית; לפני עור לא תתן מכשל; ולאחיך לא תשיך. נמצא בין הכל עובר המלוה בששה לאוין, והלוה בשלש. עפ"י הסוגיא להלן עה: ראשונים].

יש אומרים (עפ"י הסוגיא בכתובות מז) שהלוואת קרקע בקרקע ברבית מותרת מן התורה [ויש שהתירו אפילו מדרבנן. עב"ח יו"ד קסא עפ"י לשון הרא"ש ונמו"י. וכן הוא לשון הר"ן בחדושי. ואלם בכתובות כתב הר"ן שאסור מדרבנן. וכן כתב הריטב"א ועוד. וכן נקט המשל"מ — מלוה ד,א. וע"ע אבני נזר יו"ד קסב], כגון עשר גפנים באחת עשרה — שלמדים ב'כלל ופרט וכלל' למעט קרקע ופחות משהו פרוטה. [ואף על פי שלא נזכרת דרשה זו בברייתא, מצינו בכמה מקומות שלא הזכיר כלל ופרט בברייתא ואעפ"י כ' דרשהו בגמרא]. (עפ"י רא"ש רשב"א ור"ן. וכן צדדו בתוס').

ויש חולקים וסוברים שגם על קרקע ועל פחות משהו פרוטה יש איסור רבית דאורייתא (עפ"י שטמ"ק בשם הרמ"ה; ריטב"א. וכ"כ הפוסקים יו"ד קסא) בשם הרשב"א. וע"ע לחם משנה ומשנה

למלך — מלוה ולוה ו,א ומשל"מ שם ד,א; אבנ"ז יו"ד קסא-קסב. והרדב"ז (ח"ב תשצז) הכריע לאסור בלשון הלואה ולהתיר בלשון נתינה, אתן לך חמש אמות ע"מ שתתן לי שש — דחליפין נתינהו). ואם מלוה כסף או מטלטלין, לדברי הכל יש איסור בהחזרת קרקע (עפ"י ראשונים. וכתב הרדב"ז (ח"ב סוס"י תשצז) שלא ראה בזה חולק).

דף טא

קמא. א. למה הוצרכו להכתב לאוין מיוחדים לרבית לאונאה לגזל ולגנבת ממון ולעשיית עול במשקל, ולא נלמד זה מזה?

ב. למה הזכירה תורה יציאת מצרים ברבית, בציצית, במשקלות ובאיסור אכילת שרצים?

א. אין ללמוד גזל ואונאה מאיסור נטילת רבית, שכן איסור רבית חידוש הוא שאפילו על הלוח אסרה תורה, הגם שאינו לוקח ממון מחברו אלא נותן. וכן אין ללמוד רבית ואונאה מגזל — שכן לוקח ממון חברו בעל כרחו. ולא רבית וגזל מאונאה — שכן לא ידע שנתאנה כדי שימחול לו, משא"כ ברבית ובגזל.

ואין ללמוד רבית מאונאה וגזל ב'מה הצד... — ששניהם שלא מדעת, תאמר ברבית. ולא אונאה מרבית וגזל — שכן אינם דרך מקח וממכר, תאמר באונאה.

אכן איסור גזל אפשר ללמוד מאזהרת רבית ואונאה, מהצד השווה שבשניהם שכן גוזלו. ושאמרה תורה לא תגזל — הוצרך לאו זה לכובש שכר שכיר, לעבור עליו בלאו נוסף מלבד לא תעשק את רעך האמור בענין.

א. בתוס' משמע שהכובש שכר שכיר לוקח פעמיים. [וכן מבואר בתוס' שלוקין על לאו דאונאה, ועל כל לאו הניתן לתשלומין אם לא ניתקו הכתוב בפירוש לעשה]. אבל מדברי הרמב"ם (שכירות יא, א-ב) נראה שאין לוקין עליו כלל, משום שחייב לשלם. וכן מפורש בדברי הראב"ד — מובא בראשונים כאן, ובשו"ת הרדב"ז ח"ב תשצא. וע"ע בהרחבה במנחת חינוך חג, ג, ו; שלח, ג; קומץ המנחה רכט, ז; מהרש"א; שער המלך הל' חמץ א, ג — דף לד ע"א לה ע"ג; נוב"י יו"ד קמא פא ותניא עז; לקוטי קול שמחה'.

ב. יש מי שנקט כהנחה פשוטה, שכשם שהכובש שכר שכיר עובר ב'לא תגזל', כך מצווה במצות 'והשיב את הגזלה' (עפ"י אבי עזרי [קמא] גזילה ג, ד).

האחרונים העירו על התוס', הלא לאו שאין בו מעשה הוא. וי"א שמדובר בשייחוד לו כלי לתשלום שכירתו וחזר ונטלו. ע' בשו"ת חכם צבי כו; פני יהושע; מנחת חינוך רכה, א).

לא תגנבו הוצרך ליכתב, ללמד שאסור לגנוב אפילו על מנת לצער ולהקניט או על מנת לשלם תשלומי כפל.

א. מדברי השאלתות (נח) מבואר שבכלל איסור זה, כאשר גונב מחברו כדי ללמדו להיזהר לשמור על ממונו (מובא בגליוני הש"ס כאן).

יש אומרים שאם לוקח על מנת להחזיר מיד, אינו בכלל האיסור (ע' שטמ"ק). ויש חולקים (ע' קצוה"ח שמח). וכן יש מי שכתב שאם עושה כן על מנת להוציא לאור משפט ולא ע"מ לצער — אין איסור בדבר (ריטב"א ב"ב ה. ובתורי"ד (קדושין טט) כתב שאם עושה כן לטהר בניו מן הממזרות ולא מיקט — מותר. וע' גם בשו"ת עונג יום טוב סוס"י מח).

- ב. בספר קצות החשן (שמח, א) נסתפק האם גונב על מנת למיקט חייב באונסים אם לאו. ונראה שחייב בתשלומי כפל ובארבעה וחמשה. וצ"ע (מנחת חינוך נד, כב).
- ג. יש שצדדו לומר שגונב על מנת למיקט לוקה, שאין לומר בזה 'ניתן לתשלומין' שהרי אינו בא ליקח ממון אחרים (עפ"י מנחת חינוך רכד, א; דברי חיים הל' גניבה א). והלחם-משנה (ריש הל' גניבה) נקט בדעת הרמב"ם שגניבה ע"מ למיקט אסורה מדרבנן ולא מדין תורה. ואין כן דעת כמה מהאחרונים.
- יש מי שהעיר מהרי"ף וכמה פוסקים ראשונים שהשמיטו הלכה זו. ויתכן שדחאוה מהלכה (ע' בבאור הגרי"פ פערלא לסה"מ לרס"ג, ל"ת צא, ח"ב דף קיג, ב).
- ד. מדברי המנחת-חינוך (רכד, ד) נראה שנקט כהנחה פשוטה שגניבה בלבד נאסרה [מהתורה] על מנת למיקט, אבל לא גזילה. ואולם מכמה וכמה אחרונים אין נראה כן (כן נראה לכאורה בב"י שנט ובנו"כ. וע"ע במצוין בהערות על המנ"ח שבהוצאת מכון ירושלים).
- הטור (ח"מ שנט) כתב בשם הרא"ש שמותר לגזול על מנת לשלם דבר שמזומן אצלו והוא טוב יותר מהדבר שגזל, באופן שידוע שהיא זכות עבור הנגזל. [ואין הדבר מוסכם — ע' רמ"ה פ"ק דב"ב קצט]. ויש מי שכתב דהיינו דוקא בגזילה, אבל גניבה דשכיחא גזרו חז"ל (כן צדד בתשובת חות יאיר קסג). ויש מי שצדד בדעת הרמב"ם שאף בגניבה מותר כשעושה כן להטיב לבעלים. [ולא גרס בברייתא 'על מנת לשלם תשלומי כפל'] (ע' לחם משנה גניבה א, ב).

אזהרת עשיית עול במשקלות ובמידות, לא הוצרכה ללמד על השימוש במשקלות מעוותים — שגזול ממש הוא זה. אלא בא הכתוב ללמד שעובר עליו בשעת עשייה, כגון כשטומן משקלותיו במלח. וכן דרשו 'שלא ירתיח' — שלא יקציף ויעלה בועות כשבא למכור משקה. וכתבו ראשונים שהוצרך לומר שעובר משעת הרתחה (רא"ש ותוס'). ויש מפרשים שהוצרך לאסור אפילו הוא דבר מועט ואין אנשים מקפידים עליו. ויש אומרים שעובר בהרתחה אפילו על פחות משהו פרוטה (ע' בספר החינוך ובמנ"ח רנח). ואין כן דעת הרא"ש ורבנו פרץ בתוספותיהם; הסמ"ג (ל"ת קנב), רבנו ירוחם (ט, ה) ורבנו בחיי (קדושים). וע"ע בבאור הגרי"פ פערלא לסה"מ לרס"ג, ל"ת פו, ח"ב עמ' 222 ואילך.

- ב. למה כתבה תורה יציאת מצרים ברבית, במשקלות ובציצית? אמר הקב"ה: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור, אני הוא שעתידי ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברבית. (פירוש, אומר שהמעות שייכים לנכרי ובאחריותו הם. או כגון שחברו אומר לו הלוני מעות מן הנכרי והוא הלוה לו משל עצמו ואומר שעשה כדבריו — אבל בלאו הכי, אפילו אם באמת המעות של הנכרי אסור, כיון שאין ללוה עם הנכרי כלום. תוס'), וממי שטומן משקלותיו במלח וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא (רבא. ועובר עליו משעת תלייה. תוס'), וממי שמערב קרבי דגים טמאים בקרבי דגים טהורים ומוכרם לישראל (רבינא).
- [לכך נאמר בשרצים המעלה אתכם מארץ מצרים — תנא דבי רבי ישמעאל, אמר הקב"ה: אילמלא העליתי את ישראל ממצרים אלא בשביל דבר זה שאין מטמאים בשרצים — דיי. (ולשון עילוי הוא. מעלה גדולה היא אצלם שאינם נמאסים באכילת שרצים. רש"י)].